

بخش اول

مبانی نظری تحقیق

فصل اول

کلیات

تعاریف پژوهش

تعریف واحدی برای پژوهش وجود ندارد و این تا اندازه‌ای از آن سبب است که پژوهش انواع مختلفی دارد.

پژوهش، فرایندی منطقی است که هدف آن، کشف روابط بین پدیده‌هاست. به دلیل نظم حاکم بر پدیده‌ها، امکان تنظیم قوانین در مورد آنها وجود دارد. هر چند در علوم اجتماعی در مقایسه با علوم طبیعی، پدیده‌ها را که با رفتار انسان در ارتباط هستند، دشوارتر می‌توان مشاهده و برای آنها کنترل قائل شد.

کومار به نقل از واژه‌نامه وبستر، پژوهش را به معنای عام، بررسی یا کاوشی سخت‌کوشانه و به معنای خاص، تحقیق و تجربه انتقادی جامعی عنوان می‌دارد که هدف‌های آن، کشف واقعیت‌های نو و تفسیر این واقعیت‌ها به‌طور درست،

تجدید نظر در نتیجه‌گیری‌ها، نظریه‌ها و قوانین پذیرفته شده در پرتو واقعیت‌های کشف شده و به‌کارگیری عملی نتیجه‌گیری‌ها، نظریه‌ها و قوانین جدید می‌باشد. آریان‌پور (1358)، پژوهش را به معنی تجسسی منظم می‌داند که به تحریک واقعیت و محض نیل به حقیقت صورت می‌گیرد¹. وی همچنین، از جهتی تحقیق را دو گونه می‌داند: 1. پژوهش ابتکاری یا نوجویی، یعنی یافتن یا کشف آنچه که بر دیگران مجهول است؛ و 2. پژوهش تأییدی یا نوگستری، یعنی گستردن یا تفصیل آنچه بر دیگران به اجمال معلوم است. از نظر آریان‌پور، هنگامی که محقق دست به یکی از این دو نوع تحقیق می‌زند، از آنچه که قبلاً دیگران دریافته‌اند یاری می‌گیرد تا به آنچه درنیافته‌اند برسد؛ یا اینکه، دریافته‌های سربسته دیگران را بگشاید. بنابراین، "پژوهش در هر حال متضمن نوعی نوآوری است و از تکرار و تقلید و کهنه‌آموزی به دور (ص. 10)".

بررسی سوابق پژوهشی حاکی از این است که دست کم دو نوع عمده پژوهش وجود دارد: پژوهش بنیادی و پژوهش کاربردی. البته در عمل، نوع سوم نیز با عنوان «پژوهش توسعه‌ای» وجود دارد که در فصل دوم به آنها خواهیم پرداخت.

روش‌های کسب دانش و اثبات حقیقت

روش‌هایی که با آن می‌توان به دانش رسید از دیدگاه صاحب‌نظران مختلف عدیده است، مهم‌ترین این روش‌ها به شرح زیر می‌باشند:

1. تجربه: تجربه را می‌توان جنبه مهمی از بنیاد علم دانست، هرچند که شرط کافی نیست اما شرط لازم رفتاری هوشمندانه است و بهره‌مندی از

¹. آریان‌پور، ا.ح. پژوهش. تهران: امیرکبیر، 1358. ص. 10.

تجربه‌ها، سبب رشد علوم مختلف خواهد شد، هر چند که این ابزار کشف حقیقت، محدودیت‌هایی نیز دارد. تجربه از منابع گوناگونی مانند منابع زیر حاصل می‌شود:

1-1. تجربه شخصی: ابتدایی‌ترین منبع برای پاسخ دادن به مسائل شخصی است که با آزمون و خطا و مشاهده تصادفی همراه است. این منبع با آنکه محدودیت‌هایی دارد، اما در زندگی روزمره بسیار پر استفاده است؛ هرچند که هرگز برای تحقیق درباره دانش مناسب نیست.

2-1. تجربه دیگران: اگر در مورد پدیده‌ای ویژه، شخصاً تجربه نداشته باشیم، معمولاً از افرادی که این تجربه را دارند، مشورت می‌گیریم. لیکن، تجارب دیگران را هرچند ذی‌صلاح باشند، باید با احتیاط پذیرفت و نباید به منزله منبع نهایی حقیقت به آنها اعتماد کرد.

3-1. آداب، رسوم و سنت‌ها: آداب و رسوم و سنت‌ها، با تجربه شخصی ارتباطی تنگاتنگ دارند و به واسطه آنها می‌توانیم به بسیاری از مسائل حرفه‌ای مان پاسخ دهیم؛ اما در عین حال، همیشه باید آنها را به دقت ارزشیابی نماییم. باید به‌خاطر داشت که هرآنچه در برابر آزمون زمان پایداری کرده باشد، احتمالاً عناصری از حقیقت را در خود دارد و به‌همین دلیل، تا حدی قابل اتکاست؛ هرچند که ممکن است کاملاً این‌طور نباشد.

2. استدلال: در استدلال، سه روش قیاسی، استقرایی و ترکیبی (قیاسی - استقرایی) به کار گرفته می‌شود.

1-2. استدلال قیاسی: این نوع استدلال، با تعمیم آغاز می‌شود و به تخصیص می‌رسد. با استدلال قیاسی به نتیجه‌ای می‌رسیم که منطقاً صحیح است اما اثبات درستی آن نیاز به بررسی دارد.

- 2-2. استدلال استقرایی: این استدلال، از چند مورد جزئی، اصلی استخراج می‌کند که کلی است. استقراء شامل دو فرایند مشاهده و تعمیم است و استدلال استقرایی به نتایج احتمالی که همیشه قطعی و حتمی نیست می‌انجامد.
- 2-3. استدلال قیاسی - استقرایی (پوزیتیویسم منطقی): برای یافتن راه حل مسائل، از هر دو روش استدلال استفاده می‌شود. در این نوع استدلال حرکت از سمت معلوم به سمت مجهول است. در این روش، تجربه به نحو استقرایی تحلیل و منجر به فرضیه‌ها می‌شود، آنگاه با روش قیاسی، مفاهیم فرضیه‌ها مورد آزمایش قرار می‌گیرند تا روایی آنها سنجیده شود.
3. آزمایش: پیچیده‌ترین روش علمی برای کشف حقیقت است و به دلیل مشکل بودن کنترل متغیرها، کار آسانی نیست.
4. پژوهش: ناظر به راه‌حل‌های گوناگون برای مسائل است و برای تعیین بهترین راه حل و نتیجه، از ضابطه و معیارهایی استفاده می‌کند.

در کل:

شیوه‌های کسب دانش و اثبات حقیقت، در مواردی با یکدیگر همپوشانی دارند و گاهی مکمل یکدیگرند و برای حل بیشتر مسائل، ناچاریم به درجات از این روش‌ها استفاده نماییم.

نظریه

در هر نظام علمی، نظریه از اهمیت زیادی برخوردار است و شالوده‌ای توانمند برای آن به حساب می‌آید. نظریه موجب روایی هر علم می‌شود و

محرکی برای رشد و توسعه آن است. کومار معتقد است که نظریه‌ها حالت قطعی ندارند، مشروط تلقی می‌شوند و نمی‌توان آنها را یک تبیین نهایی پنداشت. نظریه نه ایستا است و نه یک فرمول نهایی دارد بلکه ممکن است مورد تجدید نظر نیز قرار گیرد.

از دیدگاه دیانی، نظریه عبارت است از مجموعه‌ای از قوانین یا مجموعه‌ای از چنداصل متعارف که بر مبنای قواعد منطقی با یکدیگر در ارتباط بوده و قادر به تبیین، تشریح و یا پیش‌بینی تمام یا قسمتی از واقعیت باشد. وی در این تعریف به 4 نکته مهم اشاره می‌کند:

1. در هر نظریه، چند قانون یا اصل متعارف وجود دارد که به حکم قانون بودن، به زمان، مکان و مفعول مشخصی محدود نیستند.
2. قوانین یا اصول متعارف موجود در نظریه باید بر مبنای قواعد منطقی با یکدیگر در ارتباط باشند به طوری که با داشتن حداقل دو مقدمه بتوانیم به نتیجه‌ای منطقی برسیم.
3. مهم‌ترین وظیفه نظریه، توضیح درباره علت وقوع یک واقعه یا پیش‌بینی وقوع آن از طریق نتیجه‌گیری منطقی از قوانین کلی است.
4. تطبیق نظریه با واقعیت یا بخشی از واقعیت یکی دیگر از ویژگی‌هایی است که در تعریف نظریه به آن توجه داده شد.

ویژگی‌های یک نظریه خوب

نظریه‌ای که به خوبی بیان شده باشد، دارای ویژگی‌های زیر است:

- با واژگانی ساده و قابل فهم بیان می‌شود،
- ضمن ایجاز، دقیق است،

- کم مایه و غیر علمی نیست،
- قابل استفاده و برانگیزاننده است،
- بر پایه واقعیت‌ها است،
- روایی تجربی دارد، یعنی هم قابل تفسیر است و هم به مقیاس‌های منطقی می‌انجامد،
- قادر به تألیف داده‌ها و واقعیت‌ها به شیوه‌ای منظم است،
- قادر به توضیح پدیده مورد بررسی است،
- با نظریه‌های قبلی سازگار است،
- قادر به پیش‌بینی رویدادها است،
- می‌تواند دانش موجود را به دقت و درستی توضیح دهد،
- می‌تواند به اندیشه بشر، وضوح و روشنی ببخشد.

کارکردهای نظریه

نظریه، کارکردهای متعددی دارد که عمده‌ترین این کارکردها در ادامه آمده‌اند:

- جهت می‌دهد و هدایت می‌کند،
- دانش موجود را خلاصه می‌کند،
- پایه و اساسی برای تفسیر به‌دست می‌دهد،
- رویدادها را پیش‌بینی می‌کند،
- حوزه‌های دیگر پژوهش را مشخص می‌نماید.

ارتباط نظریه و پژوهش

یافته‌های حاصل از آزمون نظریه‌ها می‌توانند به روشن ساختن مفاهیم نظری کمک نمایند و موجب تعاریف مجدد، تنظیم دوباره یا بطلان فرضیه شوند. همچنین، ممکن است محور اصلی نظریه پیشین را تغییر داده و یا مسیر و جهت دیگری به آن بدهند.

از سوی دیگر، نظریه پایه و اساس پژوهش است. رابطه نظریه و پژوهش، رابطه‌ای دوسویه و متقابل است. پژوهش برخاسته از تأملات نظری، به نکات نظری تازه‌ای می‌انجامد و این نیز به نوبه خود به پژوهش‌های آینده منجر می‌شود. پژوهش بدون تفسیر نظری قابل انجام نیست و به‌طور مشابه نمی‌توان بدون انجام پژوهش، نظریه‌پردازی نمود.

فرضیه

تعاریف زیادی از فرضیه ارائه شده است که در زیر به برخی از آنها می‌پردازیم:

گودز و اسکیتز¹: فرضیه، گمانی هوشمندانه یا استنباطی است که تنظیم می‌شود و به‌منظور توضیح واقعیت‌ها یا شرایط مشاهده شده و هدایت پژوهش-های آینده به‌صورت مشروط پذیرفته می‌شود.

تاکنن²: پیش‌بینی رویدادها بر اساس تعمیم روابط مفروض بین دو متغیر است.

---

¹ Goods and Scates

² Tuckman